

ДОСЯГНЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
ВІТЧИЗНЯНОЇ БІОГРАФІСТИКИ.
НА МАТЕРІАЛАХ ІСТОРІЇ УАН/ВУАН 1920-Х РОКІВ

У статті висвітлено актуальні питання розвитку сучасних українських біографічних досліджень. Проаналізовано динаміку таких досліджень від початку 1990-х років до сьогодні. Розглянуто подальші перспективи розвитку.

Svitlana Nabok Achievements and development prospects of the Ukrainian biography studies (based on data from the history of UAN/VUAN in the 1920s). The article deals with topical issues of modern Ukrainian biographical researches, analyzed the dynamics of such studies from the early 1990's to today. Considered further development prospects.

Сучасні дослідники не стомлюються стверджувати, що «людина з її внутрішнім світом, у свою чергу історично та культурно обумовленим, не може не стояти в центрі гуманітарного дослідження»¹, утверджуючи тенденцію до персоналізації, чи то пак, антропологізації, «олюднення» історії². Від кінця 1980-х років біографістика в Україні не лише утвердилася як самостійний, але й стала одним з найпопулярніших напрямів. Цю тезу підтверджує і заснування у першій половині 1990-х Інституту біографічних досліджень у складі Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — НБУВ), і поява кількох періодичних видань, присвячених проблемам біографістики³. За період незалежності сотні імен українських діячів, у першу чергу періоду кінця ХІХ — початку ХХ століття, що тривалий час перебували у забутті та забороні або їх життя та діяльність були укладені в «прокрустове ложе» офіційних біографій радянського часу, повернулися до дослідницького поля. Чи означає це, що розквіт біографістики, принаймні у межах досліджень, присвячених періоду початку ХХ століття, найближчим часом має піти на спад? Чи різноманітні роботи, присвячені діячам цього періоду, охопили ще далеко не всі постаті, що відіграли значну роль у становленні української державності, творенні модерної української культури, науки та освіти на початку ХХ століття? Пошуку відповіді на це питання і присвячено статтю.

* * *

Періодом та локацією персоналій, що будуть об'єктом дослідження, було обрано діячів вітчизняної науки та культури, об'єднаних у лавах Української Академії наук у період її становлення та першого десятиріччя діяльності (1918–1928 рр.). Такий вибір не є випадковим. Стрімке зростання соціальної, політичної, інтелектуальної активності в Україні в 1920-х роках неодноразово наголошувалося сучасними дослідниками. Новоутворена Українська Академія наук була одним з місць найвищої концентрації цієї активності: важко відшукати серед діячів того періоду (за винятком військових) особу, яка б не мала бодай віддаленої (як член одного з регіональних чи профільних товариств) взаємодії з української академічної наукою часів її становлення.

Об'єктом аналізу для встановлення рівня розвитку сучасної біографістики було обрано дисертаційні дослідження, представлені у електронному каталозі Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського⁴ за спеціальністю «історичні науки», яких загалом було виявлено 5957 одиниць. У більшості випадків до каталогу внесено як автореферат, так і дисертацію. Проте є й кілька винятків, коли в каталозі наявні лише автореферати дисертацій. Серед усього масиву дисертаційних досліджень з історичних наук від 1993 по 2009 рік у каталозі наявні близько 300 робіт, присвячених біографічним, а також біобібліографічним, просопографічним та порівняльним дослідженням життя та діяльності, наукового спадку, тощо*.

Загалом проведений аналіз дозволяє твердити: біографічні дослідження в Україні демонструють стійку позитивну динаміку — їх кількість, як абсолютна, так і відносно загальної кількості історичних досліджень протягом 15 років демонструє постійну тенденцію до зростання. Якщо на початку періоду — в середині 1990-х років — кількість таких досліджень коливалась у межах 1–2% від загальної кількості історичних дисертаційних досліджень, то вже на початку 2000-х досягла 4–6%, а в 2009 році становила

* Підрахунки здійснено авторкою за принципом зазначення у назві дисертаційного дослідження прізвища персоналії, якій присвячено дослідження. У переліку не враховано дисертації (у випадку зазначення прізвищ у назві), присвячені установам, названим ім'ям діяча, та дисертації, присвячені діяльності урядів, зазначених за ім'ям їх очільника. В подальшому аналізі використані лише матеріали дисертацій, які були захищені в Україні, хоч каталог містить дані і щодо робіт, захищених поза межами країни.

понад 10% від загальної кількості. Загалом у списку виявлених дисертацій та авторефератів з біографістики наявна 281 робота, присвячена 233 особам. Важливе місце у цьому розмаїтті біографічних досліджень посідають персоналії, безпосередньо пов'язані з утворенням та становленням української академічної науки. Серед загалу усіх репрезентованих досліджень цього напрямку п'ята частина робіт (57 досліджень) були присвячені співробітникам УАН/ВУАН 1920-х років.

Серед 230 діячів та мислителів України та світу, що їх діяльність та спадок стали об'єктом дисертаційних досліджень, 40 осіб були співробітниками УАН/ВУАН в період 1920-х років.

Особливою популярністю у дисертантів користуються постаті академіків: Михайла Грушевського (11 дисертаційних досліджень), а також Миколи Василенка, Сергія Єфремова, Миколи Кащенко, співробітників: Мирона Кордуби, Олександра Оглобіна та ряду інших, яким також присвячено по кілька досліджень кожному. Проте, якщо розглянути динаміку зростання кількості досліджень, присвячених співробітникам Академії за останні роки, доведеться констатувати, що їх пік припав на початок 2000-х років, коли у 2003 та 2005 роках було захищено по 8 дисертаційних досліджень, присвячених діячам української академічної науки. Відтоді кількість робіт, присвячених цій тематиці, почала поступово зменшуватися.

Серед захищених у 2008–2009 роках відсутні докторські дисертації, присвячені співробітникам Академії, проте серед 11 дисертаційних робіт, присвячених життю та діяльності М. Грушевського, дві були захищені у 2009 році. У цьому ж році ще двоє дисертантів повторно привернули увагу до персоналій, що їм були присвячені більш давні роботи. Загалом тенденцію до поглибленого дослідження окремих аспектів діяльності діячів науки та культури України можна лише вітати. Проте повторне звернення дисертантів до персоналій, що вже були об'єктами дисертаційних досліджень, на тлі зменшення кількості нових імен, що привертають увагу дисертантів, викликає певні сумніви у подальшому стрімкому зростанні біографістики.

Зменшення кількості нових імен діячів 1920-х років у дисертаційних дослідженнях, на думку авторки, може бути викликано цілим рядом причин. Проте в цьому дослідженні пошук обмежено лише двома альтернативними, безпосередньо пов'язаними зі станом джерельної бази: відсутністю чи неповнотою джерельної

бази, необхідної для здійснення дослідження, або ж відсутністю актуалізованих даних про «людей другого плану» (за імовірності вичерпання джерельної бази, що дозволяє проводити біографічні дослідження «головних дійових осіб» чи то «зірок першої величини»). Звісно, названими двома причинами спад біографічних досліджень, присвячених діячам культури та науки 1920-х років, може і не обмежуватися. Проте аналіз питання наявності джерельної бази для таких досліджень, на думку авторки, є одним з найбільш важливих аспектів.

* * *

Первісний масив джерел, що сформувався у період діяльності Академії у 1918–1928 роках, не дійшов до нашого часу у повному обсязі. Внаслідок ряду причин, переважно у період 1930-х років та у подальший час, база зазнала деструктуризації та була частково втрачена. Комплекс джерел, що існує на сьогодні, не є цілісним, додатково ускладнює його опрацювання розпорошеність масиву документів по різних архівних установах.

Звертаючись до питання про причини розпорошеності, автори передмови до видання документів і матеріалів Академії пишуть: «Для формування джерельної бази НАН України реорганізація її структури (на початку 1930-х років — *С.Н.*) мала фатальне значення. З її проведенням було деструктуризовано сформовану установами джерельну базу досліджень та утвореного комплексу діловодних документів установ»⁵. Внаслідок ряду реформувань академічних установ цього періоду документи, утворені в процесі діяльності Академії наук, не відклалися цілісним фондом, а були розпорошені по ряду установ- правонаступниць, а частина їх передана до ВБУВ.

Серед основних масивів архівних документів, що висвітлюють історію становлення академічної науки, традиційно виділяють комплекс документів, що зберігається у архівосховищах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. У вступній статті до видання документів і матеріалів Академії за 1918–1923 роки є опис джерел та фондів, що ним послуговувалися упорядники видання. Вони, зокрема, зазначають: «Найбільш систематично та докладно історія створення і перших років діяльності Академії наук України, [відображена у фондах] Інституту рукопису (далі — ІР) та Інституту архівознавства (далі — ІА) ЦНБ АН України [нині — НБУВ]».

Діловодна документація, на думку авторів, найбільш повно відкласася в ІР в складі архівного фонду 10 «Архів АН УРСР», до якого входить близько 38 тис. справ понад 50 академічних установ та установ, що працювали при Академії у період 1918–1930 років. Переважно це діловодні документи: протоколи засідань окремих підрозділів Академії, їх звіти, плани тощо. Проте у складі фонду також наявні 2600 справ, які репрезентують діяльність Українського наукового товариства, що були передані до канцелярії Неодмінного секретаря УАН в процесі ліквідації Товариства у 1921 році. У цих справах широко представлені документи про вступ окремих осіб у дійсні члени УНТ (заяви, життєписи, списки наукових праць та рекомендації дійсних членів, списки членів і співробітників товариств). Життєписи членів Товариства, що є, по-суті, автобіографіями, дозволяють встановити або підтвердити дати народження членів Товариства, їх кваліфікацію на момент вступу до Товариства, а в ряді випадків містять і дані щодо соціального походження.

Вагомим комплексом документальних джерел Архівного фонду НАН України, які несуть інформацію з історії академічної науки в 1918–1928 рр., є фонди особового походження вчених НАН України, які відкласалися в Інституті рукопису та Інституту архівознавства НБУВ. Фонди академіків та членів-кореспондентів між ними розподілилися таким чином: Інститут архівознавства утримує 289 особових фондів академіків і членів-кореспондентів, а Інститут рукопису, відповідно, 40 фондів академіків, членів-кореспондентів та провідних учених УАН-ВУАН, які не отримали цих звань. Отже, у НБУВ налічується всього 329 фондів учених⁶. Поза межами установи — в академічних рукописних відділах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, в Інституті фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, в Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, в Інституті археології, в інших архівних установах України та Росії зберігається ще 108 фондів учених НАН України.

Зокрема, у складі ІР НБУВ наявні такі особові фонди провідних діячів української академічної науки, як: академіків АН: Д. Багалія (ф. 1, ф. 111, ф. 80), М. Біляшівського (ф. XXXI), М. Василенка (ф. 40), В. Вернадського (ф. 1), К. Воблого (ф. 38), Д. Граве (ф. 20), С. Єфремова (ф. 317), В. Іконникова (ф. 46, ф. III), А. Кримського (ф. I, ф. III, ф. XXXVI), А. Лободи (ф. XXVII ф. I, ф. III), О. Новицького (ф. 279, ф. I, ф. III) та наукових

співробітників академічних установ: С. Маслова (ф. XXXIII, ф. III), Н. Полонської-Василенко (ф. 42), М. Шарлеманя (ф. 49), О. Назаревського (ф. 78), М. Могилянського (ф. 131), М. Плевако (ф. 37), А. Ніковського (ф. 226). В Інституті архівознавства НБУВ відповідно до профілю комплектування зберігаються документи академіків та членів-кореспондентів АН: ф. 42 — В. Вернадського, ф. I — М. Кащенко, ф. III — М. Крилова, ф. 237. — Н. Моргуліса, ф. 206. — Г. Пфейффера, а у ф. 257 зберігається колекція документів вчених України, репресованих у 30–50-х роках ХХ ст.⁷

Частина документів, що можуть прислужитися у біографічних дослідженнях, потрапила до установ- правонаступниць окремих комісій Академії. До Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України потрапили документи, зібрані літературними комісіями ВУАН. Ці матеріали також розподілено за особовими фондами, серед яких також наявні фонди академіків, членів-кореспондентів та співробітників УАН, зокрема, М. Біляшівського (ф. 146), С. Єфремова (ф. 120) та багатьох інших. Загалом серед близько 200 опрацьованих співробітниками відділу фондів близько 15 відсотків репрезентують матеріали, що так чи інакше пов'язані з діячами української академічної науки періоду 1920-х років.

Ряд архівних матеріалів відклався у Відділі рукописів Інституту фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, серед документів якого також наявний цілий пласт джерел біографічного характеру, зокрема матеріали, що висвітлюють життя та діяльність О. Алеша, П. Демуцького, О. Кістяківського, В. Кравченка, Я. Новицького, С. Носа, Ю. Павловича та ін.

Для уточнення даних окремих співробітників Академії значну цінність становлять архіви навчальних закладів, у першу чергу Києва, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ. Значна кількість співробітників Академії в той чи інший період займалася викладацькою діяльністю. Тому за матеріалами вузів можна уточнити деякі біографічні моменти, а також деталізувати наявні дані щодо кваліфікаційної структури Академії.

Надзвичайно цікавим та практично не залученим у здійсненні біографічних досліджень є фонд 263 (Колекція позасудових справ реабілітованих) Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Фонд містить справи, передані на зберігання в архів з фондів Служби безпеки України, і репрезентує період з 1918 по 1950-ті роки. Попри відсутність у загальнодоступному

обігу повного опису фонду з зазначенням точної кількості справ, у фонді є кілька тисяч справ досліджуваного періоду. Враховуючи ту обставину, що у період 1930-х років особовий склад УАН/ВУАН за результатами кількох «чисток» та й поза ними був підданий масованим репресивним заходам, цей фонд становить надзвичайний інтерес з точки зору біографічних досліджень діячів науки та культури України періоду 1920-х років. Незважаючи на значний обсяг матеріалів фонду, авторці вдалося виявити лише 7 дисертаційних досліджень (серед наявних у зазначеному вище електронному каталозі НБУВ), в яких були використані матеріали цього фонду.

Загалом, внаслідок розпорошеності джерельної бази Академії по фондах різних архівних установ на сьогодні доводиться констатувати, що документи, пов'язані з діяльністю окремих академічних установ та окремих співробітників Академії, не виявлені у повному обсязі. Частина з них повністю втрачена в період реструктуризації Академії та згодом, внаслідок евакуації установ Академії в період Другої світової війни. Та ж частина, що збереглася, частково розпорошена по різноманітних особових архівах, що не завжди пов'язані з системою сучасних академічних установ. Зокрема, авторкою було виявлено частину документів як окремих установ, що працювали при Академії (Бібліографічного товариства), так і документів окремих співробітників (зокрема, особовий листок Я.Стешенка) та листування академічних установ у фондах Київського меморіального музею М.Старицького.

Проте із згаданих вище 11 особових архівних фондів академіків УАН/ВУАН, що зберігаються у ІР НБУВ (відомості про наявність їх вже неодноразово зазначалися у публікаціях різного рівня), лише 5 привернули увагу дисертантів. Увагу переважно було зосереджено на персоналіях, що в лавах Академії провадили гуманітарні та соціальні дослідження. Менше уваги приділялося дослідникам у галузі природничих наук. Ще нижчим є відсоток використання у біографічних дослідженнях особових фондів співробітників Академії, що не мали звання академіка чи члена-кореспондента.

Підбиваючи підсумки, можна констатувати: наведений вище (бодай і досить побіжний) огляд фондів особового походження та інших архівних фондів, що містять цікаву з точки зору підготовки біографічних досліджень інформацію, засвідчує, що джерельна база для подібних досліджень діячів періоду 1920-х років є далеко не вичерпаною. Використання матеріалу з особових фондів представників академічної науки України 1920-х років не досягає

20% від їх загальної сукупності. Водночас, у науковий обіг поза межами дисертаційних досліджень у галузі біографістики залучено значний масив матеріалу, що репрезентує імовірні напрями подальших досліджень у цій галузі. Що дозволяє сподіватися на подальше розширення спектра біографічних досліджень діячів науки та культури 1920-х років.

¹ Цитовано за: Лобода Т.М. Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — С. 5.

² Яковенко Н. Темні сторінки історії України не можна замовчувати/ Наталія Яковенко // Інтернет-видання «Українське слово» http://ukrslovo.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=633:2010-03-09-10-23-52&catid=7:hist&Itemid=10

³ Див., наприклад: Українська біографістика. *Biographistica Ukrainica*: збірник наукових праць, видається з 1996 р.; Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання — міжвідомчий тематичний збірник, з 2006 р.

⁴ Відповідно до даних, поданих на сайті бібліотеки, до каталогу внесено 64 тис. бібліографічних записів про дисертації та 83 тис. записів про автореферати дисертацій, починаючи від 1994 року. http://www.nbuv.gov.ua/db/library_db.html

⁵ Історія Національної академії наук України. 1918–1933: Науково-довідковий апарат/ О.О.Колобов та ін. (упоряд.); О.С.Онищенко (відп. ред.) / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. — К.: НБУВ, 2002. — С. 24.

⁶ Видатні вчені Національної Академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського (1918–1998): Путівник. — К., 1998. — С. 260–268.

⁷ Історія Національної академії наук України. 1918–1933: Науково-довідковий апарат / О. О. Колобов та ін. (упоряд.); О.С. Онищенко (відп. ред.) / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. — К.: НБУВ, 2002. — С. 50.